

„SZÖRNYŰ VILÁG”

KLÍMAPROBLEMATIKA AZ *EMBER TRAGÉDIÁJÁBAN*

KÜRTÖSI KATALIN

Tanulmányomban *Az ember tragédiája* – legtöbbször mellőzött – XIV. színére vonatkozó töprengéseimet kívánom megosztani olvasóimmal. Madách emblematis művének keletkezési körülményeiről, szerkezetéről, gondolatiságáról gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre. A kutatókat másfél évtizede a Kerényi Ferenc által gondozott szinoptikus kritikai kiadás is segíti munkájukban,¹ a hazai színreállítások egy fontos (1933 és 1968 közötti) korszakát Koltai Tamás dolgozta fel önálló kötetben. Az utóbbi évtizedek viszont nem bővelkednek teljességre törő Madách-monográfiákban, kivéve Kerényi Ferenc Pozsonyban megjelent 2006-os munkáját, valamint Radó György életrajzi krónikájának újbóli kiadását ugyanabban az évben, továbbá Bakonyi Hugó életrajz-kötetét 2004-ben.

Kötetünk témájához *Az ember tragédiájának* utolsó előtti színe kapcsolódik. Meghökentő módon azt láthatjuk a szakirodalom áttekintése során, hogy az Eszkimó-szín nem generált jelentős kritikai reflexiókat, és a színpadra állítások során is nehezen tudták „megfogni” a rövid jelenetet az alkotók. A történelmi színeket követő három rész – a

¹ Madách Imre, *Az ember tragédiája: drámai költemény*. Szinoptikus kritikai kiadás. S.a.r. és jegyz. Kerényi Ferenc. Budapest: Argumentum, 2005 (további hivatkozások a főszövegben: *Tragédia*, oldalszám).

Falanszter, az Úr és az Eszkimó-szín – közül érdemben pusztán az elsővel szoktak foglalkozni. A mindösszesen 179 soros eszkimó-jelenet negligálása azért is érthetetlen, mert ezt követően ér véget Ádám álomkép-sorozata, így módon tehát dramaturgiailag fontos pozíciót foglal el az eszkimó viskó előtt játszódó beszélgetés.

Jól emlékezhetünk Madách leírására: „Hóval és jéggel borított, hegyes fátalan vidék. A nap mint veres, sugártalan golyó áll ködfoszlányok között. Kétes világosság. Az előtérben néhány korcs nyír, boróka és kúszófenyő-bokor között eszkimó viskó” (*Tragédia* 553). A kanadai kultúra kutatójaként számomra érdekes kérdés, hogyan és honnan szerezhette Madách Imre információt, tudást az északi félteke ezen vidékéről – azon túl, hogy visszacsenghetett fülében Voltaire *Candide*-jének elhíresült sora a 23. fejezetből, ahol „Új-Franciaországot” így írja le: *quelques arpents de neige* (Gyergyai Albert fordításában: „néhány hold havas-jeges föld”).

A szinoptikus kritikai kiadás gondosan elkészített jegyzetapparátusából tudhatjuk, hogy már az I. színben utal Lucifer a Föld kihűlésére: a „Mi tessék rajta?” kezdetű monológban szerepel a „minden kihűlt” (*Tragédia* 23; 87. sor) kifejezés, majd a XII. színben visszatér a motívum. A Tudós, aki a globális lehűlés megoldásán dolgozik, világít rá, hogy

Négy ezred év után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld
[*Tragédia* 499; 240-41. sor]

ezt követően fejti ki, hogy ez alatt a hosszú idő alatt az emberiség megtanulja a

...napot pótolni...
[...]
Fűtőszerűl a víz ajánlkozik,
Ez oxidált legtűztartóbb anyag.
[*Tragédia* 499; 243. és 245-46. sor]

A szinoptikus kiadásban a XII. színhez fűzött jegyzetek rámutatnak a bibliai párhuzamra, továbbá arra, hogy Madách korában több magyar költőt is foglalkoztatott ez a kérdés, és Madách ismerhette Nendtvich Károly 1851-es tanulmányát (*A föld jövője geológiai szempontból tekintve*), valamint Charles Fourier számításait a *Théorie de l'unité universelle*-ben, ami 1840-ben jelent meg, és 3 évvel később Lukács Móríc ismertette magyarul is a legfontosabb téziseit. Ezek a művek elméleti jelleggel foglalkoztak a bolygó jövőjével,

a különböző égövek kilátásaival, és a legészakibb részt illetően Grönlandra irányult a figyelmük. Fontos előkép lehet még Ludwig Büchner német orvos-filozófus *Kraft und Stoff (Empirisch-naturphilosophische Studien)* című, 1852-ben megjelent főműve, amiből Dieter P. Lotze idéz, immár a XIV. jelenet értelmezése során: „Büchner leírása az északi sarkkörrel és annak népéről, továbbá utalása a »grönlandiak mennyország-képére, ami számukra a bálna-faggyú és a hal bőségében nyilvánul meg«, visszaköszön Madách utolsó előtti színében”.² Így tehát továbbra is megválaszolatlan a kérdés, vajon Grönland helyett Madách miért az eszkimók világába helyezte a dramaturgiailag fontos jelenet színhelyét?

Feltevésem szerint a drámaíró korának egyik szenzációs eseményéből szerezhetett ismereteket a kietlen vidékről és annak lakóiról. 1818 és 1848 között számos angol expedíció indult a Sarkkör vidékének felfedezésére – ezeket az „Észak-nyugati átjáró” történetei, vagy a Franklin-expedíciók históriája taglalták, és az embertelen körülmények között megélt kalandok híre bejárta Európát. Az 1850-es évek végén Dickens társszerzőségével még színdarab is készült a felfedezőútról. A korabeli sajtóban az európai olvasó számára hihetetlennek tűnő szenvedésről jelentek meg cikkek: a felfedezők hajóit összeroppantotta a jég, a szárazföldön sokszor -40°C körüli hidegben, metsző széllel kísért hóviharakban gyalogolt az egyre kisebb számú túlélő, akik zuzmókat ettek, esetleg elhullt állatok teteméből fogyasztottak, sátraik nem nyújtottak éjszakára sem menedéket a hideg ellen, valamint a kannibalizmusra utaló jelek is előfordultak.

Sir John Franklin 1819-es első expedíciója 3 évig tartott, majd még 2 alkalommal útra kelt, valamint más felfedezők is követték, szintén több éven át tartó felfedezőutakon. 1845-ben ismét Franklin vezetésével indult két hajó (az Erebus és a Terror) a Bering-szoros felé 129 fővel. Miután rövid időre kikötöttek Grönlandon, a hajókról nem érkezett hír két évig, roncsaikat is csak 2014-ben, illetve 2016-ban lelték meg. 1847 után kutató-expedíciók indultak megtalálásukat remélve, de ezek közül is csak úgy került vissza Angliába néhány, hogy hajóik 1-2 éven át a jég foglyai voltak. Közel 10 év telt el Franklin utolsó és végzetes expedíciójának kezdetétől, amikor Dr. John Rae skót sebészorvos és felfedező levélben írta meg, hogy a Hudson öböl mentén

1854 tavaszán szánokon továbbindult nyugati irányban. Útközben eszkimókkal találkozott, akik beszámoltak neki arról, hogy néhány évvel azelőtt egy nagyjából

² Dieter P. Lotze, *Imre Madách* (Boston: Twayne Publishers, 1981), 92.

negyvenfős fehér társasággal találkoztak, akik egy csónakot és szánkókat vontattak a jégen. Az idegenek nem beszéltek a nyelvüket és jelekkel magyarázták el, hogy elveszítették a hajójukat [...] Mindegyik nagyon soványnak tűnt. Vásároltak némi fókahúst az eszkimóktól [...] Később, még ugyanebben a szezonban az eszkimók egy folyó torkolatánál található szigeten sok ember holttestét találták meg [...] Az eszkimók elmondták még azt is, hogy a túlélők valószínűleg az elhunytak testéből táplálkoztak [...] Nagy mennyiségű használati tárgyat adtak át [..., amelyek] nem hagytak kétséget afelől, hogy Franklin expedíciójának maradványait találták meg.³

A szörnyű történetek részleteit számos európai újság taglalta, és a feljegyzések szerint olvasók ezrei döbrentek meg a nélkülözés és a szenvedés leírásán. A XIV. szín kezdő sorai egybecsengenek ezekkel a beszámolókkal:

ÁDÁM

Mit járjuk e végetlen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Csak egy-egy fóka ver zajt, vízbe bukva,
A mint felretten lépteink zaján;
Hol a növény is küzdni már kifáradt,
Korcsúlt bokor leng a zuzmók között

[*Tragédia* 553; 1-6. sor]

A Franklin-expedíciók vállalkozása annak ellenére kudarcnak tekinthető, hogy bizonyította az átjáró lehetséges voltát, a *Tragédia* szerzője számára viszont megfelelő alapanyag lehetett a kilátástalan jövő képének megalkotásához – saját szavaival az a „Szörnyű világ! – csupán meghalni jó” (*Tragédia* 555; 16. sor). Az pedig már Madách írói fantáziájának eredménye lehet, hogy – a korábbiakban vázolt kihívési elméletek jegyében – az eszkimó vidéket az egyenlítő közelébe helyezze el:

ÁDÁM

Oda vezess, hol pálmafák virúlnak,
[...]

³ Molnár István János, *Kanada története: a kezdetektől a konföderációig, 1000–1867* (Budapest: Patronicum, 2017), 366.

LUCIFER

Ottan vagyunk. E vérgolyó napod.

Lábunk alatt a föld egyenlítője. –

[*Tragédia* 553; 9. és 13-14. sor]

Az 1840-es évek elejétől a magyar sajtó is közölt cikkeket az eszkimókról, pontosan megjelölve a törzsek földrajzi elhelyezkedését, a vidék flóráját („A legmagasabb fűz és nyírfa két lábnyira emelkedik a fagyos földből”), de életmódjukról is szólnak (ez a „nép-faj” „halászatból s vadászatból él, félig rothadt, félig fagyott, félig aszalt hust eszik, zuzmót rágszál csemegéül, s hóvizet, halzsirt iszik reá. E vad bőrbe burkolt emberek tekintete inkább állati, s életök nyomorult tengés az igaz, de meg vannak elégedve.”⁴ A Vasárnapi Ujság 1855-ös cikke Szilágyi Virgil tollából konkrétan említi a Franklin-expedíció hányattatott sorsát is:

Itt téved el a jéghegyek és zátonyok tengerszorosain sok év előtt Franklin az angol tengerész. Azóta többen indultak ennek is fölkeresésére, bár hasztalanul.

Maguire kapitány 1852-ik év aug. havában indult el Plover hajón, hogy meglátogassa az eszkimókat. [...]

Mindjárt másnap el is ment Maguire, orvosával az eszkimófaluba. A kunyhók itt sajátságosan vannak építve. Jégtáblákat, hógöngyölegeket raknak egymásra, építés közben folyvást öntözvén olvasztott hóvízzel, hogy összefagyjanak. [...] Aszalt ludhussal, nyers hallal, halzsirral és félig rothadt fókafarkkal [...] kínálták meg a vendégeket.⁵

Madách és kortársai tehát a külföldi és a hazai sajtóból pontos értesülést szerezhetnek az expedíciók küldetéséről és a felfedezők új ismereteiről az eszkimók hétköznapi életét illetően. Az élelemért folytatott küzdelem mind az eszkimók leírásánál, mind az expedíciók szenvedéseiről szóló beszámolókból fontosak – vagyis túl sok az eszkimó, kevés a foka. A *Vasárnapi Ujság* cikkében egészen pontos az iglu-készítés leírása. A jelenet során Madách „galibát” a végén pedig „gunyhót” emleget, ami közelebb áll a jégkunyhó-fogalomhoz, mint a szín kezdetén említett „viskó”. Megállapíthatjuk, hogy Madách a XIX. század közepén élő, jól tájékozott kontinentális európai ember látószögéből

⁴ „Az eszkimó faj”, *Hon és Külföld* („Toldalék Mult és Jelenhez” rovat), 1843. november 14., 364.

⁵ Szilágyi Virgil, „Eszkimo király: népismertető életkép”, *Vasárnapi Ujság*, 1855. május 27., 164 és 166.

nézve ábrázolta az ismeretlen vidéket és annak lakóit: első kézből nem rendelkezhetett információval, hiszen ő maga nem járt az akkor még jobbra felderítetlen területeken, és eszkimó emberrel sem volt módja találkozni, beszélni. Ily módon tehát az eszkimók perspektívája nem jelenik meg művében – a XIV. szín helyszíne és eszkimó szereplői egyébként sem dokumentum-igénnyel vannak jelen, hanem a szerző pesszimizmusának jelképeit testesítik meg.

A kritikusi értelmezések, valamint a színreállítások során talán soknak tűnhetett a nehezen beazonosítható elem a rövid jelenetben. Ezen a helyzeten érdemben nem változtatott az *Irodalmi Magazin* 2020 évi utolsó száma sem, amely *Az ember tragédiája* különböző megközelítésekből való értelmezéseit mutatja be. A rövid tanulmányok pusztán elvértve, akkor is egy-két sor erejéig tesznek említést a jégvilágban játszódó jelenetről. S. Varga Pál az „emberi élet szárnalmas végjátékának, a történelem csúfos végének” tartja azt,⁶ Nagypál Szabolcs pedig azt emeli ki, hogy Madách víziója a kilátástalan jövőről „anyanyiban a teremtéstörténet visszájára fordítása, hogy nem Isten teremti benne az embert, hanem az ember maga képére talál ki isten(ek)e)t.”⁷ A pénz szerepét elemezve Balogh Gergő értelmezésében „A tizennegyedik szín, a hó és jég világa [...] éppen azt mutatja meg, hogy az ember a [gazdasági csere]viszonyok tényleges megszűnésével nem felszabadul, hanem az állati létbe hanyatlik [...] nincs visszaút az Édenbe.”⁸ Madách borúlátása a történelem végét, az emberi evolúció visszazuhanását húzza alá, amihez a kietlen táj, a fagyos vidéken vegetáló ember képe szolgál díszletként.

A fent említett tanácstalanság hűen képeződik le a jelenet vizuális ábrázolása során is, legyen szó könyvillusztrációról vagy éppen színpadképről. Zichy Mihály Madách művének első, 1883. szeptemberi posztumusz bemutatását követően (amit valószínűleg Zichy nem látott, hiszen kiállítása az év márciusban volt Budapesten, de májusban már ismét a cár szolgálatában állt) 1885-ben készített illusztrációkat a *Tragédiához*: itt az eszkimó kalyiba helyett indián tee-pee/wigwam sátor látható – ami a mostoha északi időjárási viszonyok között aligha nyújtott volna menedéket az ott lakóknak. (A Zichy-féle ábrázolás népszerű volt a mű külföldi bemutatóin is a XIX. század végén.) Viszont fél évszázaddal később, a jubileumi színreállítás során Voinovich Géza ezt vette alapul – ahogyan Koltai Tamás írja, „elfeledkezve a színházművészet fél évszázados szellemi-

⁶ S. Varga Pál, „A *Tragédia* történelemszemlélete”, *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 28.

⁷ Nagypál Szabolcs, „*Az ember tragédiája* és Madách teológiája”, *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 103.

⁸ Balogh Gergő. „A pénz szerepe a *Tragédiában*”, *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 109.

szenikai fejlődéséről, és szándékosan ellentmondva Hevesi stilizáció felé mutató *Tragédia*-rendezéseinek”.⁹ Az 1933-as előadásról gróf Bánffy Miklós részletesen írt az Erdélyi Helikonba: „Aki Madách művét ezúttal elképzelte, papiroson, íróasztal mellett képzelte el. Sokféle ismerettel bír, tud misztériumjátékokról, kultúrhistóriáktól, Zichy-rajzokról, szavalókórusról, korszerű építészekről. Viszont fogalma sincs a színházról”.¹⁰ Koltai kritikátörténeti áttekintéséből kiderül, hogy az 1930-as években, valamint a XX. század közepén látható előadások (már amikor éppen nem volt betiltva a *Tragédia*) eszkimó-jelenetei nem hagytak maradandó élményt a kritikusokban.

Sajnos ez a jelenség a közelmúlt bemutatóit is kíséri – kivételt képez az alábbi, véletlenszerű szemle: Csiszár Imre 1984-es rendezéséről (Miskolci Nemzeti Színház) Nánay István úgy vélekedik, hogy „az eszkimó-szín térjelzése – egy csenevész fa és egy magas szárú cipő – tömör rímeltetése az Ádám álombeli útját lezáró jelenetnek és jelenkorunk életérzését megfogalmazó *Godot-ra várva* című Beckett-drámának.”¹¹ Közel húsz évvel később, a marosvásárhelyi társulat vendégszínházáról szólva szintén Nánay állapítja meg, hogy „Két tucat, szürkére festett fabőrönddel érkező eszkimó lepi el a teret, ládáikat szétdobálva kutakodnak a földön, s az epizód végére valaki megleli a keresett zsákmányt: egy véres kicsiny halat, amelyen összeverekedve végül is kitódul a nép.”¹²

A művet évtizedek óta feldolgozzák testvérművészeti közegekben is (pl. rádiójáték, film) – többek között bábokra átírva. Egy francia társulat 2015-ben mutatta be hazánkban. Erről az előadásról Balogh Géza az eszkimó-jelenet kapcsán (Nánay már idézett, 1984-es asszociációjára rímelve) így ír: „Fehér lepedőkkel borítják be a színpadot. Most majdnem olyan minden, mint az elején. Csak még fehérebb, még fénytelenebb, még hidegebb és kilátástalanabb. Lejártsszák Madách művének *legabszurdabb* [kiem. tőlem: K.K.] jelenetét. Egy eszkimó azon siránkozik, hogy sok az ember és kevés a fóka. Gyanús, hogy ezt már tényleg Beckett írta, jóval *A játszma vége* vagy a *Godot* után. Az abszurditást tovább fokozza, hogy az eszkimóbáb Ádámként folytatja az életét.”¹³ Az Alföldi Róbert által vezetett Nemzeti Színház-beli, közel 10 évvel ezelőtt játszott értelmezés az abszurd helyett a groteszk irányába mozdult, keserű komédiaként láttatva az utolsó előtti

⁹ Koltai Tamás, *Az ember tragédiája a színpadon (1933-1968)* (Budapest: Kelenföld, 1990), 23

¹⁰ Idézi Koltai, *Az ember tragédiája a színpadon*, 35.

¹¹ Nánay István, „Tragédia-szertartás: Madách Imre drámája Miskolcon”, *Színház* 17.6 (1984): 11.

¹² Nánay István, „Mi végre az egész?” *Színház* (2002/január): 36.

¹³ Balogh Géza, „Báb-Tragédia franciául (Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Théâtre Jeune Public)”, *Critikai Lapok* 12 (2003/5-6), <<https://www.criticailapok.hu/archivum?id=33804>>.

színt: „Az Úr az idősebb korosztályt testesíti meg, Lucifer (aki lehetne nagy ellenlábásával egyívású is) a középgenerációt, a többiek a fiatalságot. Kivétel még az eszkimójelenetben a létharctól koraöreggő cserződött északi ember, akit Stohl András jelmeze által szinte felismerhetetlenné deformáltan, vonszolódva szab remekbe.”¹⁴ Herczog Noémi Stohl alakítását virtuóz humorral átítatottnak látta.¹⁵

Az ember tragédiája előadásaihoz készült díszletekről István Mária 1999-es, számos képpel illusztrált tanulmányából tudhatunk meg sok fontos információt.¹⁶ Az értő történeti áttekintés európai színháztörténeti kontextusba helyezi a magyar alkotók elképzeléseit, a két világháború közötti képeket a kor domináns izmusaihoz rendeli. Mivel közel másfél évszázad fontos előadásairól segít – szó szerint – képet alkotni, nem várható el, hogy érdemben kitérjen a jégvilág megjelenítésére, de a képillusztrációk között megtalálható Baráth Andrásnak az 1961-es győri, viszonylag kicsi színpadra szánt „puritán állandó díszlete”,¹⁷ ahol a nézői baloldalon jégtáblából tákolt viskó jelezte az Eszkimószínt, vöröslő fél napkoronggal a háttérben. A geometrikus absztrakció jegyeit felmutató kép szerepel az *Irodalmi Magazin* illusztrációi között is: kevés eszközzel, de nagyon hatásosan érzékelteti a táj hidegségét és sivárságát a tervező.¹⁸ A szöveges értelmezések szűkszavúságát az *Irodalmi Magazin* különszámának képszerkesztője mintegy kárpótolta a XIV. színhez készített díszlettervek és könyvillusztrációk beillesztésével. Az 1920-as évek közepén még pályakezdő Baja Benedektől színpompás díszlettervet láthatunk a budapesti Városi Színház 1926-os előadásához.¹⁹ „A leegyszerűsített színpadon az egyes jelenetek látványvilága ötvözta a szimbolizmustól az expresszionizmusig terjedő képzőművészeti stílusok eszközeit. A merész színekben tündöklő színpadképek nagy sikert arattak a kritikusok körében”.²⁰ A színpad mélyén, nézői baloldalon látható lebukó napkorongból már csupán kicsi rész látható, amit szivárványszerű félkörök öveznek – az égboltot ferde szivárvány-zászlók határolják, míg a színpad elején, a nézői jobboldalon kicsi

¹⁴ Tarján Tamás, „A tragédia emberei (Madách Imre: *Az ember tragédiája*)”, *Critikai Lapok* 20 (2011/9): 11, <<https://www.criticailapok.hu/archivum/24-2004/38215-a-tragedia-emberei>>.

¹⁵ Herczog Noémi, „Két lábon járó (*Az ember tragédiája*, Nemzeti Színház)”, *Színház* (2011/május), <<http://szinhaz.net/2011/05/09/herczog-noemi-ket-labon-jaro/>>.

¹⁶ István Mária, „*Az ember tragédiája* látványvilága”, <http://mek-oszk.uz.ua/01900/01925/html/menu_hu/scenehu/index.html>.

¹⁷ Uo.

¹⁸ *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 60.

¹⁹ Uo. 34.

²⁰ István Mária, „*Az ember tragédiája* látványvilága”.

hókunyhó félgömbje egészíti ki a szimmetrikus képet. Színvilágát tekintve Baja Benedek értelmezésében az eszkimó világ nem olyan elkésztő, mint a szövegre koncentráló, fentebb idézett meglátások ábrázolják – talán a következő jelenetben feltűnő lehetőséget, az új generáció megjelenését is megelőlegezi a díszlettervező. A könyvillusztrációk tekintetében az *Irodalmi Magazin* pusztán egyetlen olyan képet mutat be, ami a XIV. színt idézi meg: Kass János 1980-as grafikája a háttérben sötét napkorongot, az előtt geometrikus jégtáblákat, illetve gondjaiba merült emberalakot ábrázol.²¹

A fenti megjegyzések rámutatnak, hogy Madách a *Tragédiában* nem pusztán a dramaturgia terén előzte meg évtizedekkel korát (amennyiben a felvonásokra osztás és az arisztotelészi elvek helyett epizódok sorára tagolta művét), hanem szemléletében is, hiszen a XIV. szín a bolygó jövőjéért, a klímaváltozás miatt bekövetkező hanyatlásért aggodó gondolatokat is elének tárja. Láttuk, ehhez felhasználta kortársai – filozófusok, természettudósok – meglátásait is, de művészi interpretációja önálló és hatásos. Az értelmezések alacsony száma pedig arra is rámutat, hogy az utókor még csupán korlátozottan áll készen a madáchi vízió ezen elemének feldolgozására.

HIVATKOZOTT MŰVEK

„Az eszkimó faj”. *Hon és Külföld* („Toldalék Múlt és Jelenhez” rovat) (1843. november 14.): 364. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/HonEsKulfold_1843/?query=eszkim%C3%B3&pg=368&layout=https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz02/29.html>.

Balogh Gergő. „A pénz szerepe a *Tragédiában*.” *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 105-09.

Balogh Géza. „Báb-Tragédia franciául (Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Théâtre Jeune Public).” *Criticai Lapok* 12 (2003/5-6): 11-13. <<https://www.criticailapok.hu/archivum?id=33804>>.

Herczog Noémi. „Két lábon járó (*Az ember tragédiája*. Nemzeti Színház).” *Színház* (2011/május). <<http://szinhaz.net/2011/05/09/herczog-noemi-ket-labon-jaro/>>.

István Mária. „*Az ember tragédiája* látványvilága.” <http://mek.oszk.hu/01900/01925/html/menu_hu/scenehu/index.html>.

²¹ *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 70.

- Koltai Tamás. *Az ember tragédiája a színpadon (1933-1968)*. Budapest: Kelenföld, 1990.
- Lotze, Dieter P. *Imre Madách*. Botson: Twayne Publishers, 1981.
- Madách Imre. *Az ember tragédiája: drámai költemény*. Szinoptikus kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kerényi Ferenc. Budapest: Argumentum, 2005.
- Molnár István János. *Kanada története: a kezdetektől a konföderációig, 1000–1867*. Budapest: Patronicum, 2017.
- Nagypál Szabolcs. „Az ember tragédiája és Madách teológiája.” *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 98-103.
- Nánay István: „Tragédia-szertartás: Madách Imre drámája Miskolcon.” *Színház* 17.6 (1984): 9-12.
- . „Mi végre az egész?” *Színház* (2002/január): 34-36.
- S. Varga Pál: „A Tragédia történelemszemlélete.” *Irodalmi Magazin* 8.4 (2020): 24-29.
- Tarján Tamás: „A tragédia emberei (Madách Imre: *Az ember tragédiája*).” *Critikai Lapok* 20 (2011/9): 9-11. <<https://www.criticailapok.hu/archivum/24-2004/38215-a-tragedia-emberei>>.
- Szilágyi Virgil. „Eszkimo király: népismertető életkép.” *Vasárnapi Ujság* (1855. május 27.): 164-66. <https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/VasarnapiUjsag_1855/?query=eszkim%C3%B3&pg=169&layout=s>.